

Małgorzata KUŁAKOWSKA 

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

malgorzata.kulakowska@uj.edu.pl

Piotr BOROWIEC 

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

piotr.borowiec@uj.edu.pl

MODEL KULTURY POLITYCZNEJ MARKA SOBOLEWSKIEGO

PRZYKŁAD DOSTOSOWYWANIA KONCEPCJI TEORETYCZNEJ GABRIELA A. ALMONDA DO WARUNKÓW SPOŁECZEŃSTWA SOCJALIZMU

ABSTRACT Marek Sobolewski's Model of Political Culture as an Example of Adaptation of Gabriel Almond's Theoretical Concept to the Conditions of the Socialist Society

The article presents Marek Sobolewski's attempt to adapt Gabriel A. Almond's concept of political culture to the conditions of socialist regime and society. It focuses on the theoretical methods of accommodating the capitalist theoretical concept to the socio-political conditions of Poland in the 1970s. It emphasises the mechanisms and tools of constructing theoretical models used by Sobolewski, the strategy of moving away from speculation to the use of analogy, and highlights the usefulness of research intuition. It also displays Sobolewski's endeavour to reflect within the theoretical concept the guiding principles of the socio-political order of the time. The article focuses on the theoretical rules of constructing and adapting models in the social sciences. Its purpose is not to assess the adequacy, usefulness or accuracy of the concept created, but to showcase the role of the scientific and political conditions of its creation and its theoretical and methodological dimensions.

Keywords: political culture, Marek Sobolewski, Gabriel A. Almond, socialism, theoretical model

Słowa kluczowe: kultura polityczna, Marek Sobolewski, Gabriel A. Almond, socjalizm, model teoretyczny

WPROWADZENIE

Współcześnie nadal się podkreśla, że pojęcie kultury politycznej należy do grupy terminów nieostrych, nieoczywistych i stwarzających problemy badaczom, pomimo że od pierwszych prób jego konceptualizacji minęło ponad siedem dekad. Jednak starania o jego doprecyzowanie¹ oraz jego krytyka umocniły przekonanie o przydatności pojęcia – o tym, że badanie zjawiska prowadzi do pogłębienia wiedzy o społeczeństwach. Znaczenie poznawcze terminu, potrzebę jego przekładania na empiryczne badania dostrzegali badacze wielu nauk społecznych². Akceptowali oni tę wieloznaczność i nieoczywistość zjawiska, a w konsekwencji interdyscyplinarność prowadzonych badań, co dawało szansę na nowe odkrycia. Z drugiej strony dla większości naukowców bliska była teoria kultury politycznej przygotowana przez amerykańskich badaczy: Gabriela A. Almonda, Sidneya Verbę i G. Bingham Powella Jr. Z przekonaniem dopatrywali się w niej swoistego punktu orientacyjnego, uznawali ją za teorię wyjściową, inspirację możliwą do wzbogacania i przekształcania. Takie podejście było bliskie również polskim naukowcom prowadzącym przez dekady badania nad kulturą polityczną. Ich wyniki zostały omówione w wielu opracowaniach, także w tych, których celem było uchwycenie zmian ram teoretycznych pojęcia kultury politycznej w polskiej nauce³.

Część polskich badań nad zjawiskiem kultury politycznej była prowadzona do 1989 roku, w warunkach ograniczonej wolności nauki⁴, podporządkowanej zasadom

¹ Kwestie definiowania pojęcia kultury politycznej porusza: B. Krauz-Mozer, *Kultura polityczna w ujęciu socjologicznym*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, red. Z. Blok, Poznań 2005, s. 85-96.

² L. Szczegóła, *Problemy badań nad kulturą polityczną „schyłkowej” fazy PRL*, [w:] *Meandry modernizacji*, red. D. Bazuń, R. Domke, M. Kwiatkowski, Toruń 2020, s. 9. Zob. także: W. Markiewicz, *Kultura polityczna jako przedmiot badań naukowych*, „Kultura i Społeczeństwo” 1976, nr 4, s. 11-34; A. Tyska, *Antropologiczna i socjologiczna perspektywa badania kultury współczesnej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1981, t. 25, nr 1-2, s. 199-216.

³ J. Dzwończyk, *Kultura polityczna jako przedmiot polskich badań empirycznych*, [w:] *Politologia teoretyczna w Polsce. Bilans 50-lecia. Wybrane zagadnienia*, red. Z. Blok, A. Stelmach, Poznań 2023, s. 317-327; M. Kułakowska, *Sposoby rozumienia i operacjonalizacji poszczególnych elementów kultury politycznej*, [w:] *Politologia teoretyczna...*, s. 303-316; K. Łabędź, *Koncepcje kultury politycznej w polskiej politologii*, [w:] *Politologia teoretyczna...*, s. 273-286; Ł. Perlikowski, P. Nowakowski, *Paradygmat badań nad kulturą polityczną w Polsce*, [w:] *Politologia teoretyczna...*, s. 287-302.

⁴ Zob. np. F. Ryszka, *Nauka o polityce a jej nauczanie*, Warszawa 1991, s. 11-13.

ideologii marksistowskiej, narzucającej naukom społecznym określone ideowe zaangażowanie⁵. Zakres badań dotyczył poszukiwania granic obszaru badawczego, ich rozszerzania lub ograniczania⁶, w celu przeprowadzenia operacjonalizacji pojęcia. Szukano korzeni polskiej kultury⁷, dążono do określenia występujących w niej nurtów, ich wpływu na powstanie istniejących koncepcji teoretycznych⁸. Badania obejmowały krytykę koncepcji zachodnich⁹, poszukiwanie różnic i podobieństw między polską tradycją a popularną koncepcją Gabriela A. Almonda. Składał się na nie również nieustannie prowadzony namysł nad najbardziej adekwatną definicją pojęcia¹⁰, budowaniem uzupełniających lub alternatywnych jego ujęć czy utożsamianiem jej z opinią publiczną lub ze świadomością polityczną¹¹. Najczęściej te działania miały być początkiem pomiaru pojęcia¹². Podejmowano też próby systematyzacji istniejących definicji według różnych kryteriów¹³. Przez wiele lat przygotowywano się do prowadzenia empirycznych badań kultury politycznej¹⁴. Pomimo ogromnego zainteresowania tym zjawiskiem nie usystematyzowano jednak wiedzy na temat cech kultury społeczeństwa socjalistycznego, nie przeprowadzono również badań porównawczych kultur społeczeństw państw bloku wschodniego.

Zjawisko kultury politycznej stało się przedmiotem zainteresowania polskich badaczy w latach 70. XX wieku¹⁵, a nawet uzyskało status modnego i promowanego problemu badawczego¹⁶. Składały się na to zarówno teoretyczne badania nad kulturą

⁵ Zob. F. Ocieпка, *O ideologicznym zaangażowaniu marksistowskich nauk społecznych*, [w:] *Marksizm i procesy rozwoju społecznego*, red. W. Wesołowski, Warszawa 1979, s. 302-337.

⁶ Zob. A. Krzynówek-Arndt, *Konstytucyjna kultura polityczna w pluralistycznych społeczeństwach demokratycznych: perspektywa liberalnopolityczna i propozycja typologii*, [w:] *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, red. A. Sarnecki SJ, Kraków 2016, s. 40.

⁷ Zob. *Dzieje kultury politycznej w Polsce*, red. J.A. Gierowski, Toruń 1974.

⁸ Zob. np. W. Bokajło, *Niektóre teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, [w:] *Studia z teorii polityki, kultury politycznej i myśli politycznej*, red. W. Bokajło, Wrocław 1996, s. 71-91.

⁹ Zob.: K. Opalek, *Pojęcia „kultury” i „stylu” w nauce o polityce i w prawoznawstwie*, Warszawa 1976; K. Łabędź, *Dyskurs nad pojęciem kultury politycznej w polskiej literaturze naukowej*, [w:] *Kultura polityczna...*, s. 64.

¹⁰ Zob. K. Łabędź, *Dyskurs...*, s. 63-76.

¹¹ E. Młyniec, *Kultura polityczna i jej uwarunkowania*, [w:] *Elementy metodologii nauki o polityce. Rozważania pojęciowe*, red. M. Surmaczyński, Wrocław 1989, s. 97, 99.

¹² Przykładem takiego „pomiaru pojęcia” mogą być późniejsze propozycje Zbigniewa Bloka oraz Beaty Pająk-Patkowskiej. Zob. Z. Blok, B. Pająk-Patkowska, *Kultura polityczna – propozycja pomiaru pojęcia*, [w:] *Kultura polityczna...*, s. 23-38.

¹³ A. Barcikowski, I. Panków, *Kultura polityczna społeczeństwa i jej uwarunkowania*, [w:] *Wprowadzenie do teorii polityki*, t. 3, *Subiektywny kontekst polityki*, red. J.P. Gieorgica, Warszawa 1982, s. 42.

¹⁴ S. Wiśniewski, *Kultura polityczna. Analiza pojęcia i definicja*, „Nauki Ekonomiczne” 1988, z. 29, s. 3.

¹⁵ Zob.: R.R. Ludwikowski, *Polska kultura polityczna. Mity, tradycje i współczesność*, Wrocław-Kraków 1980, s. 4; M. Śliwa, *Przegląd stanu badań nad kulturą polityczną w Polsce w XX wieku*, [w:] *Kultura polityczna...*, s. 88.

¹⁶ L. Szczegóła, *Problemy badań...*, s. 13.

polityczną, jak i inspirująca krytyka wyników badań zachodnich uczonych¹⁷. Zainteresowanie to było rezultatem m.in. tzw. klimatu okresu gierkowskiego, charakteryzującego się większym otwarciem polskiej nauki na dorobek kapitalistycznych badaczy. Zachwyt zjawiskiem wynikał również z jego nieoczywistości¹⁸, odkrywanych nowych jego korzeni w Polsce, bogatej historii dociekań filozoficznych oraz z poczucia, że „coś w tym jest”¹⁹. Częścią tych polskich zainteresowań były m.in. rozważania teoretyczne nad *projektem modelu kultury politycznej socjalizmu*²⁰ Marka Sobolewskiego²¹ z 1977 roku oraz zamiary przeprowadzenia badań empirycznych. W połowie lat 70. powstał bowiem program badań międzyresortowych nad polską kulturą polityczną, pod przewodnictwem Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego, z udziałem wielu uczelni, w tym Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie kierownikiem programu w Instytucie Nauk Politycznych Wydziału Prawa i Administracji był Marek Sobolewski²². Niestety wszystko wskazuje na to, że całość prac badawczych i raportów przesyłanych w ramach zespołu nigdy nie została opublikowana²³, dlatego to model o charakterze normatywnym jest głównym przedmiotem zainteresowania w niniejszym tekście, natomiast częściowe wyniki prac empirycznych zostaną skrótowo przywołane pod koniec.

Celem artykułu nie jest krytyka modelu czy ocena jego przydatności do funkcjonowania porządku politycznego²⁴, ale ukazanie metod jego tworzenia, odtworzenie schematu adaptowania zachodniego dorobku. W niniejszym tekście chodzi o uwydatnienie reguł postępowania teoretycznego, np. posługiwania się argumentowaniem, przekonywaniem, regułami budowania teorii naukowych, a także o pokazanie, w jaki sposób teorię naukową dostosowywano do odmiennych doświadczeń historycznych i uwarunkowań społeczno-politycznych; jak te doświadczenia wpływały na poszerzanie wiedzy teoretycznej, na

¹⁷ Doskonałym przykładem krytyki badań nad polską kulturą polityczną w latach 70. są uwagi Franciszka Ryszki. Zob. F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, Warszawa 1984, s. 204 i nn.

¹⁸ K. Opalek, *Pojęcia „kultury”...*, s. 5.

¹⁹ M. Sobolewski, *Model socjalistycznej kultury politycznej (próba konceptualizacji tematu)*, [w:] *Z badań nad kulturą polityczną*, red. M. Sobolewski, Warszawa 1977, s. 7.

²⁰ *Wstęp*, [w:] *Z badań...*, s. 5.

²¹ Zob. J.M. Majchrowski, *Marek Feliks Sobolewski (1925-1983)*, [w:] *Jubileuszowa Księga Nauk Politycznych. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. A. Zięba, Kraków 2015, s. 437-445.

²² Zob. M. Jaskólski, *Wstęp*, [w:] M. Sobolewski, *Pisma niezbrane i rozproszone*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, Kraków 2003.

²³ Jak pisze A. Citkowska-Kimla: *Badania trwały blisko pięć lat [...]. W ramach tego projektu Sobolewski opisywał kulturę polityczną drugiej połowy lat 70. (którą – nadmienimy – oceniał dość krytycznie). W tym czasie chciał także opracować teoretyczne podstawy kultury politycznej, planował wydanie monografii na ten temat. Miała ona obejmować także część badań kultury polskiej na przestrzeni dziejów aż do lat 80. Niestety ani władza, ani cenzura nie zaaprobowwały tego projektu. Książka nie została wydana. Materiały zostały opublikowane pośmiertnie [...].* Zob. A. Citkowska-Kimla, *Miedzy autonomią własnych poglądów a koniecznością wyborów politycznych. Marek Sobolewski wobec totalitaryzmów*, [w:] M. Sobolewski, *Faszyzm i komunizm. Wybór pism*, wybór i oprac. A. Citkowska-Kimla, Kraków 2020, s. XXI.

²⁴ O przydatności normatywnego modelu kultury politycznej do funkcjonowania scentralizowanego porządku zob. Z. Blok, *Wstęp*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy...*, s. 5.

poszukiwanie metod służących rozbudowywaniu wiedzy o zjawiskach społecznych²⁵. W artykule podjęto próbę rekonstrukcji modelu, ukazania sposobów jego operacjonalizacji oraz dostosowania do warunków niedemokratycznego porządku²⁶. Należy dodać, iż brakuje pełnej operacjonalizacji modelu oraz weryfikacji empirycznej. Dopiero takie badania stanowiłyby źródło informacji na temat trafności jego założeń.

Podstawowymi źródłami służącymi do przygotowania niniejszego artykułu były prace Marka Sobolewskiego poświęcone kulturze politycznej. Wykorzystano również opracowania dotyczące kultury politycznej z okresu realnego socjalizmu oraz teksty i podręczniki z zakresu nauki o polityce, w których omawiano kulturę polityczną, w tym model M. Sobolewskiego. Do realizacji zadań badawczych wykorzystano też niektóre źródła powstałe po 1989 roku. Celem takiego postępowania było osadzenie analizowanej koncepcji w uwarunkowaniach społeczno-politycznych czasu, w którym została przygotowana, choć tym warunkom, np. dążeniu do zbudowania osobowości socjalistycznej²⁷, nie poświęcono wiele miejsca w artykule.

BADANIA NAD KULTURĄ POLITYCZNĄ W LATACH 70. – W OKRESIE PRL-U

Wieloznaczność pojęcia kultury politycznej, nachodzenie na siebie zjawiska kultury i polityki, jego pochodzenie, związki z kapitalistyczną nauką, trudne do wyeliminowania podobieństwo do innych zjawisk społeczno-politycznych zmusiły polskich badaczy do poszukiwania specyficznych, typowo polskich cech tego zjawiska. W tym celu sięgano do odległej przeszłości, historycznych, odmiennych okresów rozwoju polskiego społeczeństwa. Intensywnie przywoływano liczne historyczne przykłady, mające zobrażować jakoby typowo polskie cechy kultury politycznej. Te uwarunkowania łączono najczęściej z dominującą wówczas teorią kultury politycznej G.A. Almonda, święcącą tryumfy w zachodniej nauce. Przytaczano tę definicję, że kultura polityczna jest *całością kształtem indywidualnych postaw i orientacji uczestników danego systemu*²⁸, eksponującą znaczenie sfery subiektywnej, świadomościowej, psychologicznej leżącej u podstaw działań politycznych, nadającej im znaczenie²⁹. Nie akceptowano tej definicji jednak

²⁵ S. Wiśniewski, *Kultura polityczna...*, s. 3.

²⁶ Należy dodać, że trzy ogólne modele kultury politycznej w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym przygotował Teodor Filipiak. Zob. T. Filipiak, *Modele kultury politycznej socjalizmu*, [w:] *Teoria polityki i stosunków międzynarodowych (niektóre problemy)*, red. E.J. Pałyga, W.J. Szczepański, Warszawa 1979, s. 51-67.

²⁷ Zob. A. Jasińska, R. Siemieńska, *Wzory osobowe socjalizmu*, Warszawa 1975.

²⁸ Przytaczając definicję kultury politycznej, najczęściej korzystano ze źródła: G.A. Almond, G.B. Powell Jr., *Kultura polityczna*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. i wybór: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Warszawa 1975, s. 577. Zob. także: G.A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton–New York 1963.

²⁹ S. Wiśniewski, *Kultura polityczna...*, s. 36.

w pełni. Polscy badacze pozostawali krytyczni wobec wielu jej elementów³⁰, także psychologicznej orientacji, tj. wobec badania poznawczych, emocjonalnych i wartościujących komponentów postaw jednostek. Dokonywali więc własnych przekształceń tej definicji. Pierwsze znaczące adaptacje przeprowadzili Władysław Markiewicz³¹ i Jerzy J. Wiatr. Wpływ definicji tych dwóch autorów wynikał z częstego ich przypominania, tj. dominacji w ówczesnych podręcznikach i pracach z zakresu tematyki społeczno-politycznej.

Jerzy J. Wiatr pisał: [...] *punktem wyjścia marksistowskiej typologii kultur politycznych musi być historyczne, konkretne ujęcie kultury politycznej związanej z ustrojami politycznymi i leżącymi u ich podstaw formacjami społeczno-politycznymi. Nie oznacza to, by każdej formacji towarzyszyć miał jeden tylko typ kultury politycznej. Przeciwnie, tak jak formy państwa bywają różne w ramach tego samego typu określonego przez charakter formacji, tak samo różne bywają kultury polityczne*³². Podobnie uważali inni badacze. Józef A. Gierowski czy Waław Pluskiewicz podkreślali, że kultura polityczna jest zjawiskiem dynamicznym, zdeterminowanym przez warunki ustrojowo-polityczne³³. Najprawdopodobniej takie właśnie założenia leżały u podstaw definicji kultury politycznej z 1973 roku, zbudowanej przez Jerzego J. Wiatra. Ujmował on kulturę jako ogół występujących w społeczeństwie postaw, wartości i wzorów zachowań, dotyczących wzajemnych stosunków władzy i obywateli. Ponadto Wiatr do kultury politycznej zaliczył: *a) wiedzę o polityce, znajomość faktów, zainteresowanie nimi; b) ocenę zjawisk politycznych, sądy wartościujące dotyczące tego, jak powinna być sprawowana władza; c) emocjonalną stronę postaw politycznych, jak miłość ojczyzny, nienawiść do wroga; d) uznane w danym społeczeństwie wzory zachowań politycznych, które określają, jak można i jak należy postępować*³⁴. Ponadto uważał, że o kulturze politycznej można mówić zarówno w odniesieniu do całego społeczeństwa, jak i w stosunku do poszczególnych jego części składowych³⁵. Pisał o całościowej kulturze socjalistycznej: [...] *społeczeństwo socjalistyczne tworzy również swój własny typ kultury politycznej. Możemy nazwać kulturą polityczną demokracji socjalistycznej ten zespół postaw, wartości i wzorów zachowań, który byłby najbardziej adekwatny do potrzeb rozwoju systemu politycznego socjalistycznej demokracji i który obejmowałby: aktywny udział obywateli w sprawowaniu władzy na wszystkich szczeblach, akceptację i czynne poparcie przez obywateli ustroju socjalistycznego, demokratyczne formy działalności politycznej pozwalające na ujawnienie się i reprezentację poglądów i interesów w ramach systemu socjalistycznego, praworządność socjalistyczną, socjalistyczny internacjonalizm. Taka kultura polityczna tworzy się stopniowo w procesie umacniania i rozwoju państwowości socjalistycznej. Jej tworzenie się jest opóźniane przez*

³⁰ Zob. K. Opalek, *Pojęcia „kultury”...*

³¹ Zob. W. Markiewicz, *Socjologia a służba społeczna*, Poznań 1972, s. 320-330.

³² J.J. Wiatr, *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977, s. 343.

³³ R.R. Ludwikowski, *Polska kultura...*, s. 7.

³⁴ J.J. Wiatr, *Społeczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1973, s. 367; J.J. Wiatr, *Socjologia stosunków...*, s. 335.

³⁵ J.J. Wiatr, *Socjologia stosunków...*, s. 337.

relikty burżuazyjnych kultur politycznych, które nie znikają natychmiast po usunięciu burżuazyjnego systemu politycznego³⁶. Prowadząc badania, Wiatr wyodrębniał kultury typowe dla poszczególnych klas, całego społeczeństwa oraz grup rządzących i rządzonych. Występowanie zgodności między kulturami grup w społeczeństwie miało być czynnikiem prowadzącym do pojawienia się silnej władzy. Z kolei brak takiej zgodności miał generować konflikty, które mogły nawet prowadzić do używania przemocy wobec obywateli przez organy państwa³⁷.

W przytoczonym ujęciu Jerzego J. Wiatra można dostrzec pierwsze różnice między definicją G.A. Almonda a ówczesnymi polskimi sposobami ujmowania kultury politycznej. Częściowo odmienne podejścia nie były ukrywane, wręcz przeciwnie – były eksponowane przez polskich badaczy, stanowiły dla nich przedmiot dumy, miały świadczyć o innowacyjności i kreatywności.

Pierwszy zasadniczy punkt prowadzonych sporów uwidocznił się w momencie próby wytyczenia linii demarkacyjnej między polityką a kulturą polityczną³⁸. Chodziło o rozstrzygnięcie kwestii, czy kultura polityczna jest powiązana z całością tego, co nazywa się polityką, czy tylko z częścią tego zjawiska. Polskie rozważania na ten temat były uwarunkowane marksistowskim, czyli klasowym, ujmowaniem polityki. Nie było to jedyne miejsce sporów badaczy. Poniżej najczęściej eksponowane różnice.

- a) Kwestia włączenia zachowań politycznych jednostek do definicji kultury. Ich uwzględnienie oznaczało wyjście poza ujmowanie jej jako orientacji poznawczej, afektywnej i oceniającej jednostek. Świadczyło o rozszerzaniu definicji kultury G.A. Almonda, którą zakwalifikowano jako *wąskie ujęcie*³⁹. Wyjście poza nią przekładało się na dostrzeżenie poza stanami psychicznymi także czynników behawioralnych⁴⁰. Znaczenie zachowań politycznych podkreślali m.in. Witold Zakrzewski, Włodzimierz Knobelsdorf czy Waław Pluskiewicz. Ich uwzględnianie doprowadziło do powstania dwóch nietożsamyh podejść w definiowaniu kultury politycznej – psychologicznego i psychologiczno-behawioralnego⁴¹.
- b) Kwestia potrzeby wartościowania kultury politycznej. Ostatecznie ukształtowały się podejścia zakładające, że celem badań jest wyłącznie dokładny opis lub – przeciwnie – wartościowanie kultur politycznych, np. określanie ich wysokiego lub niskiego poziomu⁴². Konieczne było tutaj ustalenie wskaźników dla tych poziomów. Częścią wartościującego podejścia były także koncepcje normatywne, w tym model M. Sobolewskiego⁴³. Ponadto samo zagadnienie wartościowania kultur rozważane w perspektywie antropologicznej widziane było jako błędne

³⁶ Tamże, s. 348.

³⁷ J.J. Wiatr, *Spółczeństwo...*, s. 368.

³⁸ R.R. Ludwikowski, *Polska kultura...*, s. 4, 5.

³⁹ L. Szczegół, *Problemy badań...*, s. 11.

⁴⁰ A. Barcikowski, I. Panków, *Kultura polityczna...*, s. 44.

⁴¹ R.R. Ludwikowski, *Polska kultura...*, s. 4, 5, 8.

⁴² Tamże, s. 6.

⁴³ K. Łabędź, *Dyskurs...*, s. 65.

i ograniczające rozumienie pojęcia kultury, przykładem utożsamianie jej wyłącznie z kulturą osobistą.

- c) Kwestia wartościowania na poziomie ustalenia konkretnych i niebudzących wątpliwości wartości, norm, reguł postępowania czy postaw charakteryzujących różne kultury. Przykładem może być kultura socjalistyczna, której przypisywano właściwe aksjologicznie postawy, takie jak przykładowo miłość do ojczyzny czy nienawiść do wroga.
- d) Rozstrzygnięcie tego, kto jest nośnikiem kultury – jednostka czy grupa⁴⁴. Stanowisko psychologiczne przypisywało cechy nosiciela jednostkom, sięgało do założeń indywidualizmu metodologicznego, trudnych do zaakceptowania przez badaczy marksistowskich, którym bliskie były założenia holizmu. Znaczenie całości społecznych, w tym klas, dla ideologii porządku wręcz wymuszało „drogi” badaczy ku zbiorowości. Konsekwencją tego było założenie, że populacje, grupy czy klasy społeczne charakteryzują różne kultury polityczne.

Niektórzy badacze, chcąc odróżnić swoją definicję od koncepcji zachodniej, intensywniej podkreślali w niej marksistowskie przekazy ideologiczne. Według Władysława Markiewicza elementem odróżniającym leninowskie i marksistowskie rozumienie kultury politycznej od interpretacji kapitalistycznych było wyeksponowanie czynnika narodowego, klasowego, a nawet partyjnego⁴⁵. O kulturze politycznej narodu świadczyło więc to, co sądził on o swoim miejscu i roli w świecie⁴⁶. U Markiewicza związane kultury ze stosunkami klasowymi ukształtowanymi przez dominujący typ produkcji oraz ze stosunkiem wielkich grup do środków wytwarzania stanowiło zasadniczy rys jego koncepcji. Podkreślał on wybrane determinanty postaw i zachowań socjalistycznego społeczeństwa, mające najpełniej formować kulturę polityczną. A na kulturę polityczną składały się liczne elementy, historycznie ukształtowane, które określały stosunek nosicieli kultury do systemu władzy państwowej. W szczególności były to: 1) świadomość społeczna; 2) zachowania i postawy polityczne; 3) przywództwo polityczne; 4) reguły gry politycznej; 5) zasady pedagogiki politycznej⁴⁷.

MODEL KULTURY POLITYCZNEJ MARKA SOBOLEWSKIEGO

Punktem wyjścia refleksji Sobolewskiego nad kulturą polityczną było dążenie do wyjścia poza sformułowanie kolejnej jej definicji czy uzasadnianie potrzeby badań empirycznych. Istotne znaczenie miały również ówczesne uwarunkowania prowadzenia

⁴⁴ M. Kułakowska, *Sposoby...*, s. 304.

⁴⁵ To eksponowanie czynnika klasowo-partyjnego było w późniejszych latach oceniane negatywnie przez Władysława Markiewicza. Zob. W. Markiewicz, *Stan teraźniejszy kultury politycznej społeczeństwa polskiego*, [w:] *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, red. K. Gorlach, M. Niezgoda, Z. Serega, Kraków 2004, s. 299.

⁴⁶ W. Markiewicz, *Socjologia...*, s. 327.

⁴⁷ *Tamże*, s. 321; W. Markiewicz, *Kultura polityczna a rozwój społeczny*, [w:] *Marksizm i procesy rozwoju społecznego*, red. W. Wesołowski, Warszawa 1979, s. 194, 196.

badan naukowych, które narzucały określone podejście do tego zjawiska. Celem było stworzenie modelu opartego na „sensownym obszarze badawczym”, tj. takim, który uwzględniałby problemy warte badania. Sobolewski poszukiwanie owych „obszarów” rozpoczynał, podobnie jak pozostali badacze, od „spojrzenia” w przeszłość, od przepracowania historycznych doświadczeń zawartych w filozofii, tradycji, przeszłości państwa polskiego czy myśli politycznej⁴⁸. Potwierdzeniem tego zakotwiczenia było stwierdzenie, że *bez należytego i rozsądnego powodu całego tego bagażu doświadczenia nie trzeba i nie wolno odrzucić*⁴⁹. Dla Sobolewskiego częścią tego bagażu była także teoria kultury politycznej G.A. Almonda oraz jego współpracowników. Posługiwanie się nią uczynił „punktem wyjścia”, określającym pierwotny „obszar badawczy temu pojęciu przyporządkowany”.

Według Sobolewskiego przyjęty „punkt wyjściowy” nastawiony był na psychologiczną stronę procesu politycznego. W nim kultura polityczna była ujmowana w wielu wymiarach jako postawy wobec obiektów politycznych oraz przekładała się na zachowania polityczne. Teorię G.A. Almonda nazywał psychologicznym klimatem polityki⁵⁰, w której dostrzegał zarówno działania polityczne jednostek, grup społecznych, jak i instytucji. Uzupełnieniem tej definicji wyjściowej – według Sobolewskiego – były postawy wymienionych podmiotów, dodatkowo szeroko rozumiana świadomość polityczna, w tym polityczna socjalizacja. Wymienione zakresy dopełniały badanie wiedzy, efektów i wartości politycznych⁵¹. W zachodnim ujęciu teorii kultury politycznej Sobolewski poszukiwał tematów, które w realnym jej badaniu miały odgrywać najważniejszą rolę. Traktował je jako wskazówki praktyczne do tego, *jak interpretować owe ogólne sformułowanie używane w teorii kultury politycznej i ku czemu kierować praktyczne zainteresowania*⁵². Wyodrębnił cztery szerokie sfery polityki, uwzględniane przez G.A. Almonda, warte zainteresowania. Były to: 1) systemy globalne polityki (narody, ustrój, historia); 2) kwestie dotyczące „wejścia” do systemu (system organów, proces podejmowania decyzji); 3) kwestie „wyjścia” z systemu (decyzje państwowe); 4) stosunek jednostek do systemu i ich wyobrażenie o własnym miejscu w tym systemie⁵³.

Sobolewski instrumentalnie wybrał z „teorii wyjściowej” trzy aspekty, które miały być interesujące dla badaczy tego zjawiska. Pierwszym było zwrócenie uwagi na problemy psychologiczne partycypacji w rządzeniu, drugim – kwestie poczucia narodowej przynależności, a trzecim – problem rozwiązywania konfliktów politycznych⁵⁴. To wyodrębnienie wątków dominujących w badaniu kultury politycznej uczynił Sobolewski podstawą dla dalszego sprecyzowania obszaru badawczego pojęcia. Ostatecznie

⁴⁸ Zob. także: M. Sobolewski, *Obywatele w stanie wyjątkowym*, [w:] tegoż, *Pisma nieznane i rozproszone...*, s. 111 i nn.

⁴⁹ M. Sobolewski, *Model...*, s. 7.

⁵⁰ M. Sobolewski, *Obywatele...*, s. 113.

⁵¹ M. Sobolewski, *Model...*, s. 10, 11.

⁵² *Tamże*, s. 12.

⁵³ *Tamże*.

⁵⁴ *Tamże*, s. 12, 13.

polegało ono na stworzeniu alternatywnego katalogu, składającego się na obszar podejmowanych badań kultury politycznej, a dokładnie: 1) wartości polityczne, jakie powinny determinować działania polityczne, oraz cele polityczne, do których winien dążyć system; 2) podstawowe metody działania politycznego, reguły zachowania politycznego jednostek i grup; 3) podstawowe instytucje polityczne i ich rola w systemie politycznym (państwo, samorząd, partie polityczne itp.). Wyznaczone tematy miały odpowiadać układowi relacji przejętemu z „teorii wyjściowej” w postaci: wiedza – efekty – oceny. Sobolewski ograniczał kwestie związane z indywidualizmem metodologicznym, tak eksponowane w koncepcji zachodniej, a w zamian większą rolę przyznawał grupom społecznym oraz instytucjom⁵⁵. Dopełnieniem rozważań było zgłoszenie postulatu badania kultury przy uwzględnieniu zróżnicowania strukturalnego społeczeństwa, szczególnie wzięcie pod uwagę różnic wynikających z miejsca zajmowanego w relacji władzy.

Sobolewski wskazał, iż można mówić o dwóch ujęciach kultury politycznej: o *normatywnym wzorcu takiej kultury właściwym dla danego systemu, oraz [...] o postawach wobec polityki, które mogłyby na podstawie badań różnych populacji zostać uznane za przeciętne lub najbardziej typowe*⁵⁶. Taki normatywny model powstałby w wyniku wyodrębnienia z ówczesnego porządku jego naczelných zasad ideowych. Miał stanowić odbicie dominujących w porządku wartości i norm przekazywanych w procesach wychowawczo-ideowych. Takie podejście nie tylko było zgodne z założeniem modelu analityczno-empirycznego nauki: „teoria określa przedmiot badań”⁵⁷, lecz także pozwalało mówić „o modelu kultury funkcjonalnym w stosunku do danego systemu politycznego”. Sobolewski uważał jednak, że między „modelem normatywnym” a „modelem funkcjonalnym” mogą istnieć różnice⁵⁸. Dopiero drugi krok, tj. badania empiryczne, miał ukazać „związek” modelu ze społeczeństwem, jego funkcjonalność wobec porządku, a także istnienie wzorca typowego dla socjalizmu, czyli postaw zgodnych z nim oraz różniących się od niego, jak również jego dynamiki w czasie i zachodzenia w nim zmian pod wpływem bodźców i oddziaływań.

Konceptualizacja zaproponowana przez Marka Sobolewskiego doprowadziła do przedstawienia kilku propozycji koncepcji badań modelu polskiej kultury politycznej socjalizmu. Najpierw Sobolewski sugerował możliwość przyjęcia zachodnich zakresów tematycznych, planów badawczych i postępowanie według nich przy wykorzystaniu narzędzi badawczych w postaci kwestionariuszy. Jednocześnie podkreślał, że takie działanie jest zbyt kosztowne oraz czasochłonne. Rozwiązaniem miało być ograniczenie tematów badań, co miało doprowadzić do stworzenia modeli kultury różnych grup społecznych. Dodatkowo proponował ukierunkowanie badań, ich uporządkowanie za

⁵⁵ Tamże, s. 14, 15.

⁵⁶ Tamże, s. 12.

⁵⁷ Zob. P. Borowiec, *Konsekwencje twierdzenia, że „to nie przedmiot konstytuuje teorię, ale teoria swój przedmiot” oraz czy badanie zjawisk politycznych może się obyć bez wstępnej teorii?*, [w:] *Odmiany współczesnej nauki o polityce*, t. 1, red. P. Borowiec, R. Kłosowicz, P. Ścigaj, Kraków 2014, s. 3-30.

⁵⁸ M. Sobolewski, *Model...*, s. 16.

pomocą sformułowania hipotez badawczych, odejścia od pytań o stosunek obywateli do organów państwa na rzecz uzyskania informacji o tym, jakie działania tych organów badani uważają [...] za „właściwe”. Ponadto o to, co było kryterium owej „właściwości” i w jakim stosunku owe kryteria pozostają do osoby oceniającej⁵⁹. Przygotowanie owych hipotez miało nastąpić w wyniku zbudowania zarysu kultury socjalistycznej i przedstawienia jej w postaci modelu poznawczego. Według Sobolewskiego ów model miał przybrać dwie możliwe formy: 1) jako model normatywny dla całego społeczeństwa, wywiedziony z podstawowych wartości i logiki ustroju socjalistycznego; 2) jako model składający się z wielu modeli zbudowanych dla najważniejszych grup społecznych, o ich oczekiwanych postawach w społeczeństwie⁶⁰.

Kluczowy dla modelu normatywnego katalog ośmiu zasad został utworzony w sposób wybiórczy i oparty na ówczesnych wartościach i ocenach dwóch porządków: kapitalizmu i socjalizmu. Wyboru tych zasad dokonał jednak arbitralnie Sobolewski. Katalog miał – według niego – charakter otwarty, możliwa była jego modyfikacja. Cztery pierwsze naczelne zasady dotyczyły wartości, kolejne cztery – reguł zachowania politycznego. W szczególności: 1) zasada jedności i kooperacji została przeciwstawiona burżuazyjnej zasadzie pluralizmu i konkurencji; 2) równość i sprawiedliwość stały naprzeciw zasadom wolnej gry i konkurencji; 3) interes narodowy i internacjonalizm przeciwstawiono kapitalistycznemu nacjonalizmowi i kosmopolityzmowi; 4) zaangażowanie ideowe jednostki przeciwstawiono bierności i pragmatyzmowi; 5) klasowa ocena zjawisk została zderzona z obiektywizmem; 6) kierownictwo partii robotniczej stało naprzeciw zasadzie przetargu i interesu; 7) wielostronną partycypację społeczną przeciwstawiono zasadzie reprezentacji; 8) komplementarność praw i obowiązków została uznana za przeciwieństwo formalnych wolności⁶¹. Zbudowanie katalogu zasadniczych różnic było kolejnym krokiem poprzedzającym jego uszczegółowienie. Przedstawiony katalog tworzył trzon modelu, a zarazem był wstępem do przeprowadzenia badań empirycznych. Model koncentrował się na ideologicznych oczekiwaniach systemu wobec obywateli, na zaakceptowaniu tezy, że rewolucja socjalistyczna w Polsce zmieniła stosunki społeczne. Miał mierzyć poziom internalizacji pożądaných przez porządek wartości i norm w społeczeństwie⁶².

Sobolewski rozstrzygnął również problem wartościowania (mierzenia) poziomu kultury politycznej. Takie działanie miało być uprawnione tylko wtedy, *gdy porównujemy ze sobą faktycznie istniejącą kulturę danej populacji i wzorzec normatywny tej kultury. Chodzi zatem tu o stopień internalizacji norm składających się na normatywny model kultury politycznej*⁶³.

Normatywna koncepcja zaproponowana przez Sobolewskiego może budzić skojarzenia z pracami Marii Boruckiej-Arctowej poświęconymi zagadnieniom świadomości

⁵⁹ Tamże, s. 20, 21.

⁶⁰ Tamże, s. 21.

⁶¹ Tamże, s. 22, 23.

⁶² Tamże, s. 22-30.

⁶³ Tamże, s. 32.

prawnej i politycznej⁶⁴. Zresztą sam Marek Sobolewski wskazywał na *wyraźne związki między tymi obszarami badawczymi*⁶⁵. Jednak w sensie badawczym wydają się to raczej równolegle do siebie biegnące koncepcje. Zarówno świadomość prawna, jak i świadomość polityczna w ujęciu Boruckiej-Arctowej oznaczać bowiem będą empirycznie poznawalną znajomość norm prawnych (wzorów normatywnych) oraz ich ocenę.

STRATEGIA TWORZENIA MODELU TEORETYCZNEGO MARKA SOBOLEWSKIEGO

Normatywny model kultury politycznej socjalizmu powstał przy wykorzystaniu zasady kontrastu, akceptacji strategii rywalizacji między ustrojami politycznymi. Osadzał się na podjęciu polemiki z wartościami i zasadami kapitalizmu. Sobolewski wykorzystał utrzymywane wówczas ideologiczne przekonanie o fundamentalnej przeciwstawności form i instytucji społeczno-politycznych ustrojów socjalistycznego i kapitalistycznego. Jednocześnie, odchodząc od tego, zaakceptował jako punkt wyjścia koncepcję z nauki kapitalistycznej. Podjął próbę dostosowania jej do socjalistycznego modelu władzy, państwa i społeczeństwa, uczynienia jej częścią polskiej nauki o polityce. Z jednej strony osadził ją w ówczesnych polskich warunkach uprawiania nauki, a z drugiej – zdecydowanie poza nie wykroczył, czego przykładem może być odejście od ówczesnych tendencji polegających na sformułowaniu kolejnej, kilkudzaniowej definicji kultury politycznej⁶⁶.

Sobolewski wykorzystał niektóre ustalenia dotyczące kultury politycznej powstałe w Polsce przed 1977 rokiem. W przeważającym stopniu czerpał jednak z definicji kultury politycznej stworzonej przez G.A. Almonda i jego współpracowników. Nawiązywała ona do uwarunkowań politycznych, występujących zasad porządku, odwoływała się do oficjalnie obowiązujących wartości i norm socjalizmu. Model charakteryzował się narracją ówczesnego porządku, ale dawał możliwość jego rozbudowy i modyfikacji. Sobolewski sugerował dalsze poszukiwanie wartości, te zaproponowane były bowiem dość ogólne i mało sprecyzowane. Podobnie otwarty był katalog wybranych zasad⁶⁷. Sobolewski wręcz sugerował dalszą operacjonalizację przygotowanego projektu oraz przeprowadzenie badań empirycznych. Jednak taki sposób wyboru wartości pozwalał na odróżnienie kultury społeczeństwa socjalistycznego od kultur kapitalizmu lub subkultur mniejszych zbiorowości, będących częściami składowymi społeczeństwa polskiego.

Omawiany model normatywny powstał w wyniku częściowej rezygnacji z wnioskowania opartego na spekulacji, którego głównym ograniczeniem jest nadmierna teoretyzacja

⁶⁴ M. Borucka-Arctowa, *Świadomość prawna a świadomość polityczna*, [w:] *Z badań nad kulturą polityczną*, red. M. Sobolewski, Warszawa 1977.

⁶⁵ M. Sobolewski, *Model...*, s. 32.

⁶⁶ Jan Woleński sugerował odstąpienie od prób definiowania kultury politycznej ze względu na liczne problemy logiczne i metodologiczne. Zob. J. Woleński, *Problemy metodologiczne definiowania pojęcia „kultura polityczna”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Nauk Politycznych” 1980, z. 14, s. 32.

⁶⁷ M. Sobolewski, *Model...*, s. 22-23.

ustaleń naukowych⁶⁸. Spekulacji nieprzydatnej także ze względu na luźne traktowanie faktów społecznych oraz zapominanie o ukazaniu związku wypracowanych ustaleń z praktyką, czyli rzeczywistością. Zaproponowany schemat budowania modelu narzucił trzon konstrukcyjny, zasadę przeciwstawienia, jednocześnie oddalał model od praktyki społecznej. Z drugiej strony podporządkowywał całość rozważań dominującej ideologii. Sugerowana dowolność jego uzupełniania została znacząco ograniczona w wyniku zakotwiczenia modelu w rywalizacji porządków, a także uznania teorii kultury politycznej G.A. Almonda za punkt wyjściowy rozważań. Ponadto przyjęcie tej teorii sugerowało możliwość zastosowania analogii przy opisywaniu ustrojów i społeczeństw obu porządków. Narzucało przekonanie o podobieństwie porządków, wręcz o występowaniu relacji między nimi. Wykorzystanie tej teorii dotyczącej społeczeństw kapitalistycznych do społeczeństwa socjalistycznego nie uzyskało pełnego zrozumienia. Z tego powodu koncepcja Sobolewskiego, w której poszukiwał sposobów wyjaśniania socjalizmu za pomocą „narzędzi zachodnich”, była krytykowana przez część marksistowsko nastawionych badaczy⁶⁹.

Do budowy modelu Sobolewski wykorzystał wnioskowanie przez analogię, intuicję badawczą oraz strategię pośredniego wiązania modelu z ówczesną, oficjalnie podtrzymywaną definicją rzeczywistości. Zastosowanie analogii wynikało z jej przydatności jako narzędzia metodologicznego do prowadzenia badań interdyscyplinarnych⁷⁰. Schemat postępowania był następujący: Sobolewski uznał teorię Almonda za prawdziwą, dokonał jedynie wymiany części jej elementów (tj. wartości jednostek zamienił na wartości systemu), doposażył ją w cele systemu i z tego wywodził przekonanie, że teoria z nowymi wartościami może być równoważna wyjściowej. Teoria kultury politycznej socjalizmu miała mieć wartość analogiczną do teorii wyjściowej. Dokładniej rzecz ujmując, na ten mechanizm wnioskowania składają się następujące elementy: [...] *zarówno fazy przebiegu tego wnioskowania, jak i czynniki warunkujące ten przebieg. Czynność wnioskowania przez analogię w nauce ma trzy sukcesywne fazy: 1. ujmowanie związku analogii opartego na dostrzeżeniu odpowiedniości relacji (faza percepcji związku analogii), 2. konstruowanie teorii naukowej jako rezultatu wnioskowania na podstawie dostrzeżonego związku analogii (faza konstrukcji teorii), 3. weryfikowanie teorii analogicznej (faza weryfikacji teorii)*⁷¹. Za przyjęciem tego wnioskowania oraz zasadnością wniosku w analizowanym modelu może przemawiać wyjątkowa wiedza Sobolewskiego o ówczesnych społeczeństwach, zarówno burżuazyjnych, jak i polskim. Wszystkie powyższe uwagi o trafności wyboru analogii zyskują na znaczeniu w przypadku uwzględnienia jej funkcji heurystycznej. Mówi ona, że *dobra jest każda analogia, o ile jest ona źródłem twórczych pomysłów w nauce*⁷².

⁶⁸ Zob. J. Dziadkowiec, *Spekulacja jako teoria naukowa i jej związki z praktyką*, [w:] *Między spekulacją a namysłem. Ku źródłom badania filozoficznego*, red. A. Przyłębski, Poznań 2006, s. 59-74.

⁶⁹ G. Nowacki, *Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia 80”*, Warszawa 1991, s. 11 i nn.

⁷⁰ A. Biela, *Analogia w nauce*, Warszawa 1989, s. 7.

⁷¹ *Tamże*, s. 127.

⁷² *Tamże*, s. 33.

W przypadku modelu Sobolewskiego jednym z celów wnioskowania przez analogię było uzupełnienie wiedzy, podniesienie stopnia jej pewności. Badacze często podkreślają jednak, że analogia może być częścią działań naukowych, w których może dochodzić do wartościowania ideologicznego. Jeśli u podłoża przesłanek wnioskowania występują jakieś założenia ideologiczne, rozumowanie to może być także traktowane jako narzędzie walki politycznej czy światopoglądowej⁷³.

TEORETYCZNE UJĘCIA KULTURY POLITYCZNEJ W LATACH 80.

Kryzys społeczny przełomu lat 70. i 80. XX wieku uwydatnił potrzebę przywrócenia społeczeństwu podmiotowości oraz ukazał rolę kultury politycznej. Dostrzeżono, że wiele problemów społecznych było konsekwencją „niedostatków kultury politycznej”, bardzo często podkreślano, że konflikty społeczne wynikają z *wieloletnich zaniedbań w kształtowaniu kultury politycznej społeczeństwa*⁷⁴. Niestety rzadko upatrywano przyczyn konfliktów w błędach popełnionych przez rządzących⁷⁵ czy w sprzecznych założeniach porządku. Równie rzadko pojawiała się myśl, że trudno mówić o rozwoju kultury politycznej, gdy społeczeństwo ma zablokowane możliwości uczestnictwa w życiu publicznym⁷⁶.

Zainteresowanie tym zjawiskiem zmieniło jednak swój charakter. Coraz częściej dochodziło do badań empirycznych kultury politycznej społeczeństwa polskiego⁷⁷. W dalszym ciągu badaczy interesował zestaw wartości społecznych, najbardziej typowych dla polskiej kultury socjalistycznej. Poszukiwali oni skutecznych sposobów instytucjonalnego zabezpieczenia warunków ich występowania. Podkreślali potrzebę wzmacniania instytucji zabezpieczających uczestnictwo obywateli oraz grup społecznych we władzy państwowej. W kontekście pojawiania się pożądanej kultury politycznej sugerowali kształtowanie świadomości historycznej, eksponowanie znaczenia tradycji, norm i reguł wpływających na działania i zachowania podejmowane przez społeczeństwo⁷⁸. Podkreślali, że zachowania werbalne nie są wystarczające do opisu stanu kultury politycznej w społeczeństwie⁷⁹. W połowie lat 80. nadal dominowały definicje

⁷³ *Tamże*, s. 8.

⁷⁴ A. Bodnar, J. Stefanowicz, *Kultura polityczna*, Warszawa 1981, s. 6.

⁷⁵ F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważania...*, s. 205.

⁷⁶ Lata 80. i następne potwierdziły, że odblokowanie tej możliwości wpływa na zwiększenie się uczestnictwa społeczeństwa w życiu publicznym. Zob. K. Łabędź, *Proces kształtowania się demokratycznej kultury politycznej w Polsce*, „Polityka i Społeczeństwo” 2006, nr 3, s. 45.

⁷⁷ Najlepszymi przykładami mogą być prace: *Kultura polityczna społeczeństwa polskiego (1983-1985)*, cz. 1, *Zagadnienia ogólne, teoretyczne i metodologiczne*, red. F. Ryszka, Warszawa 1987; G. Nowacki, *Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia 80” (studium teoretyczno-empiryczne o kulturze politycznej pokolenia, które zaczęło się kształtować na początku lat osiemdziesiątych)*, Warszawa 1990, s. 12-14; G. Nowacki, *Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia 80”*, Warszawa 1991.

⁷⁸ A. Bodnar, J. Stefanowicz, *Kultura polityczna...*

⁷⁹ F. Ryszka, *Nauka o polityce. Rozważania...*, s. 212-213.

kultury politycznej przygotowane przez Jerzego J. Wiatra, Władysława Markiewicza, Marka Sobolewskiego oraz Artura Bodnara⁸⁰. Istniejące i proponowane koncepcje kultury politycznej ujmowały ją najczęściej przez prymat funkcji apologetycznej⁸¹.

Wielość istniejących definicji kultury politycznej, często skrótowych ujęć, nie odwiodła Artura Bodnara od sformułowania własnej definicji. Jego propozycja brzmiała następująco: kultura polityczna była [...] *historycznie ukształtowanym systemem jawnych i ukrytych modeli życia politycznego, na które m.in. składają się wartości, normy, instytucje polityczne oraz wzory i sposoby działania politycznego, a które są przyjmowane (świadomie lub nieświadomie) przez jednostki i grupy społeczne. Kultura polityczna nie jest zjawiskiem jednowymiarowym; jest podsystemem w systemie globalnej kultury społecznej. Nie można jej ograniczać do sfery subiektywnych postaw i przekonań, tym bardziej nie powinno się jej ograniczać do postaw i przekonań uświadomionych. Metaforycznie mówiąc, kultura polityczna może być przyrównana do góry lodowej z niewielkim wierzchołkiem widocznym nad wodą i z poszerzającą się, zanurzoną w wodzie podstawą*⁸².

Bodnar, dostrzegając występowanie inflacji wytworzonych definicji kultury politycznej, szukał wspólnych elementów dla nich wszystkich. Podkreślał, że struktura kultury politycznej jako zjawiska była całościowym, historycznie ukształtowanym, choć zmiennym tworem. Dokładnie zbiorem *jawnych i ukrytych wyobrażeń o różnych aspektach życia politycznego, na które składają się (1) wartości, (2) normy i (3) instytucje polityczne oraz (4) wzory i (5) sposoby działania politycznego jednostek i grup społecznych*⁸³. Kultura polityczna według tego badacza miała być zjawiskiem wielowymiarowym, o głębokich historycznych i psychospołecznych korzeniach, a także elementem składowym kultury globalnej, powiązanej licznymi zależnościami z aspektami ekonomicznymi, religijnymi, prawnymi, organizacyjnymi czy moralnymi. Bodnar nie lekceważył znaczenia jednostek jako nosicieli kultury politycznej, których badanie w pierwszej kolejności odkrywało jej podstawowe cechy. Nie rezygnował jednocześnie z postulatu, że do poznania kultury prowadzi też badanie wielkich grup społecznych, ruchów masowych oraz elit politycznych⁸⁴.

PODSUMOWANIE

Koncepcja Marka Sobolewskiego stała się częścią polskiej wiedzy teoretycznej o kulturze politycznej. Wielokrotnie wspomniano o niej w podręcznikach, m.in. do przedmiotu nauka o polityce. Podkreślano, że Sobolewski traktował kulturę polityczną jako nową dziedzinę badań, przyjmował częściowo odmienny sposób jej ujmowania niż dominujące, wytworzone w okresie realnego socjalizmu ujęcia. Nikt nie kwestionował jej

⁸⁰ *Nauka o polityce. Podręcznik akademicki*, red. A. Bodnar, Warszawa 1984, s. 202-203.

⁸¹ L. Szczegół, *Problemy badań...*, s. 13, 14.

⁸² *Nauka o polityce. Podręcznik...*, s. 203-204.

⁸³ *Nauka o polityce. Podręcznik akademicki*, red. A. Bodnar, Warszawa 1988, s. 187.

⁸⁴ *Tamże*, s. 187-188.

związków z subiektywną i psychologiczną koncepcją G.A. Almonda. Niektórzy twierdzili nawet, że ujęcie Sobolewskiego było dla niej alternatywą⁸⁵ ze względu na większe docenienie w niej składnika behawioralnego, tj. zachowań politycznych. Model był najczęściej zaliczany do „szerokich projektów badań” ze względu na podkreślenie wielu czynników determinujących funkcjonowanie systemu politycznego, szczególnie docenienie roli specyfiki lokalnej i tradycji społeczeństw⁸⁶. Podejście Sobolewskiego do kultury politycznej było także potwierdzeniem swoistej interdyscyplinarności, sprzeciwu wobec oddzielania dyscyplin naukowych od siebie. Celem było uwzględnianie w badaniach z zakresu nauki o polityce wielu ujęć, szczególnie historycznych i socjologicznych⁸⁷.

Wyeksponowanie przez Sobolewskiego znaczenia wartości i norm systemu w modelu kultury doprowadziło do utworzenia koncepcji normatywnej. Artur Bodnar dostrzegł znaczenie ujęć normatywnych, pisząc, że *normatywny model kultury politycznej pełni funkcję pozytywnego układu odniesienia i służy ocenianiu realnych zjawisk życia politycznego. Aby funkcję tę spełniać, model normatywny kultury politycznej nie musi mieć bogatej i rozwiniętej struktury*⁸⁸. Takie podejście miało miejsce w przypadku modelu Sobolewskiego, który zajmował się wartościami i normami, zarówno pożądanymi przez system, jak i realizowanymi w praktyce. Oparcie modelu na oczekiwaniom przez porządek zestawie wartości i norm było propozycją poszukiwania, tak potrzebnego dla trwania porządku, swoistego spoiwa. W odniesieniu do norm i wartości była to propozycja modelu pojemna zakresowo, bo [...] *obok wartości i celów jednostek pojawiają się wartości i cele systemu. Uwzględnia się również instytucje i metody działania politycznego* [...] ⁸⁹.

Model Sobolewskiego spotkał się również z głosami krytycznymi. Zbigniew Błok krytykował niektóre działania: [...] *Autor dostrzega sens badania sposobów politycznego zachowania się, a więc i konieczności rozszerzenia terminu kultura polityczna na zewnętrzne formy zachowania politycznego, ale obawia się konsekwencji takiego posunięcia. W konkluzji dochodzi do wniosku, iż ze względu na powstające w związku z tym trudności warto podtrzymać węższą koncepcję kultury politycznej sprowadzającą ją do postaw i orientacji politycznych. Na tym poziomie jest więc logiczny i konsekwentny – w momencie jednak zdefiniowania trzonu badań nad postawami zaleca badanie podstawowych instytucji politycznych, tzn. również ludzi, którzy je tworzą i decydują o charakterze ich funkcjonowania itd. – również więc w tym przypadku zakres kategorii teoretycznej jest znacznie węższy od zakresu kategorii empirycznej*⁹⁰. Krytycznie pisano też o pomyśle inkorporacji koncepcji zachodnich do warunków nauki socjalistycznej: *Jak się wydaje, przenoszenie na grunt marksistowskiej nauki o polityce zachodnich koncepcji kultury politycznej nie*

⁸⁵ A. Barcikowski, I. Panków, *Kultura polityczna...*, s. 44.

⁸⁶ L. Szczegóła, *Problemy badań...*, s. 11.

⁸⁷ J.M. Majchrowski, *Marek Feliks...*, s. 438-439.

⁸⁸ *Nauka o polityce. Podręcznik...*, Warszawa 1988, s. 187-188.

⁸⁹ A. Barcikowski, I. Panków, *Kultura polityczna...*, s. 44.

⁹⁰ Z. Błok, *Czynniki determinujące kulturę polityczną oraz modele kultury politycznej*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy...*, s. 49.

może być wystarczające do zbudowania marksistowskiej teorii kultury politycznej, nawet przy zastosowaniu odpowiednich zabiegów modyfikacyjnych, gdyż pozbawia te rozważania wielu istotnych pytań o istotę kultury politycznej⁹¹.

Analizowana koncepcja kultury politycznej ma charakter historyczny, odnosi się do nieistniejącego już społeczeństwa, dlatego trudno mówić o jej przydatności, walorach czy ograniczeniach. Niestety nigdy nie została zweryfikowana empirycznie, nie odtworzono kształtu modelu normatywnego ani jego dynamiki przekształcania się. Dlatego model bardziej nadawał się do celów wychowawczych, propagandowych⁹² czy rozważań teoretycznych niż do roli narzędzia analitycznego służącego do mierzenia kultury politycznej socjalizmu. Jednocześnie publikacje Sobolewskiego dotyczące badań nad kulturą polityczną miały swoją kontynuację. Rozwinięciem ich i uzupełnieniem jest opracowanie *Obywatele w stanie wyjątkowym*, przygotowane do druku w 1981 roku, a opublikowane dopiero w 2003 roku w pracy pt. *Pisma nieznanne i rozproszone* pod redakcją Krystyny Chojnickiej i Michała Jaskólskiego. Zawiera ona teksty o kulturze politycznej, które nie ukazały się do 1989 roku. Jak czytamy we wstępie, to opracowanie oparte jest na dwóch źródłach: na wspomnianym programie badań międzyresortowych oraz pracach w ramach konwersatorium „Doświadczenie i Przyszłość”⁹³. Sobolewski zawarł w nich próbę odpowiedzi na pytanie, czym jest kultura polityczna, odwołując się do koncepcji G.A. Almonda. Podjął także próbę rekonstrukcji polskiej kultury politycznej, różnych okresów historycznych, za pomocą źródeł zastanych oraz badań prowadzonych w ramach wspomnianego programu badań międzyresortowych. Częścią tego opisu jest analiza kultury politycznej okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, w tym krytyczne spojrzenie na istniejące wtedy relacje władza – społeczeństwo⁹⁴. W pewnym sensie ten fragment⁹⁵ ponownie ukazuje trudności odniesienia almondowskiej koncepcji kultury politycznej do badań nad społeczeństwem polskim. Z jednej strony znajdujemy w nim wskazanie na klasyczne metody badawcze – socjologiczne badania ankietowe, z drugiej – rozpoznanie politycznego uwarunkowania ich prowadzenia. Sobolewski stwierdził m.in., iż badani mogli udzielać fałszywych odpowiedzi, ponieważ myśleli, że takich od nich oczekiwano, a badacze mogli unikać pytań, na których odpowiedzi nie mogłyby być w owym czasie opublikowane. Tekst ten koncentruje się na trzech zagadnieniach: upolitycznieniu rozumianym przede wszystkim jako aktywność polityczna, przyjmowanych wartościach oraz kulturze politycznej elity rządzącej. Sobolewski ponownie zwraca uwagę na polityczne uwarunkowania pomiaru aktywności w reżimie niedemokratycznym, przy dystansie i nieufności wobec instytucji państwowych i oficjalnych środków przekazu. Bardzo krytycznie odnosi się również do praktyk i postaw politycznych elity rządzącej.

⁹¹ G. Nowacki, *Kultura polityczna...*, s. 11 i nn.

⁹² Z. Blok, *Wstęp*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy...*, s. 5.

⁹³ M. Jaskólski, *Wstęp*, [w:] M. Sobolewski, *Pisma nieznanne i rozproszone...*, s. 6.

⁹⁴ Zob. M. Sobolewski, *Obywatele...*, s. 111-249.

⁹⁵ Chodzi tutaj o część trzecią *Współczesność*. Zob. M. Sobolewski, *Obywatele...*, s. 193-249.

BIBLIOGRAFIA

- Almond G.A., Powell G.B. Jr., *Kultura polityczna*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, red. i wybór: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki, Warszawa 1975.
- Almond G.A., Verba S., *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton–New York 1963, <https://doi.org/10.1515/9781400874569>.
- Barcikowski A., Panków I., *Kultura polityczna społeczeństwa i jej uwarunkowania*, [w:] *Wprowadzenie do teorii polityki*, t. 3, *Subiektywny kontekst polityki*, red. J.P. Gieorgica, Warszawa 1982.
- Biela A., *Analogia w nauce*, Warszawa 1989.
- Blok Z., *Czynniki determinujące kulturę polityczną oraz modele kultury politycznej*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, red. Z. Blok, Poznań 2005.
- Blok Z., Pająk-Patkowska B., *Kultura polityczna – propozycja pomiaru pojęcia*, [w:] *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, red. A. Sarnecki SJ, Kraków 2016.
- Blok Z., *Wstęp*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, red. Z. Blok, Poznań 2005.
- Błaszczak A., *Kultura polityczna społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1990.
- Bodnar A., Stefanowicz J., *Kultura polityczna*, Warszawa 1981.
- Bokajło W., *Niektóre teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, [w:] *Studia z teorii polityki, kultury politycznej i myśli politycznej*, red. W. Bokajło, Wrocław 1996.
- Borowiec P., *Konsekwencje twierdzenia, że „to nie przedmiot konstytuuje teorię, ale teoria swój przedmiot” oraz czy badanie zjawisk politycznych może się obyć bez wstępnej teorii?*, [w:] *Odmiany współczesnej nauki o polityce*, t. 1, red. P. Borowiec, R. Kłosowicz, P. Ścigaj, Kraków 2014.
- Borucka-Arctowa M., *Świadomość prawna a świadomość polityczna*, [w:] *Z badań nad kulturą polityczną*, red. M. Sobolewski, Warszawa 1977.
- Citkowska-Kimla A., *Między autonomią własnych poglądów a koniecznością wyborów politycznych. Marek Sobolewski wobec totalitaryzmów*, [w:] M. Sobolewski, *Faszyzm i komunizm. Wybór pism*, wybór i oprac. A. Citkowska-Kimla, Kraków 2020.
- Dziadkowiec J., *Spekulacja jako teoria naukowa i jej związki z praktyką*, [w:] *Między spekulacją a namysłem. Ku źródłom badania filozoficznego*, red. A. Przyłębski, Poznań 2006.
- Dzieje kultury politycznej w Polsce*, red. J.A. Gierowski, Toruń 1974.
- Dzwończyk J., *Kultura polityczna jako przedmiot polskich badań empirycznych*, [w:] *Politologia teoretyczna w Polsce. Bilans 50-lecia. Wybrane zagadnienia*, red. Z. Blok, A. Stelmach, Poznań 2023.
- Filipiak T., *Modele kultury politycznej socjalizmu*, [w:] *Teoria polityki i stosunków międzynarodowych (niektóre problemy)*, red. E.J. Pałyga, W.J. Szczepański, Warszawa 1979.
- Jasińska A., Siemieńska R., *Wzory osobowe socjalizmu*, Warszawa 1975.
- Jaskólski M., *Wstęp*, [w:] M. Sobolewski, *Pisma nieznane i rozproszone*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, Kraków 2003.

- Krauz-Mozer B., *Kultura polityczna w ujęciu socjologicznym*, [w:] *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, red. Z. Blok, Poznań 2005.
- Krzyńówek-Arndt A., *Konstytucyjna kultura polityczna w pluralistycznych społeczeństwach demokratycznych: perspektywa liberalnopolityczna i propozycja typologii*, [w:] *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, red. A. Sarnecki SJ, Kraków 2016.
- Kultura polityczna społeczeństwa polskiego (1983-1985)*, cz. 1, *Zagadnienia ogólne, teoretyczne i metodologiczne*, red. F. Ryszka, Warszawa 1987.
- Kułałowska M., *Sposoby rozumienia i operacjonalizacji poszczególnych elementów kultury politycznej*, [w:] *Politologia teoretyczna w Polsce. Bilans 50-lecia. Wybrane zagadnienia*, red. Z. Blok, A. Stelmach, Poznań 2023.
- Ludwikowski R.R., *Polska kultura polityczna. Mity, tradycje i współczesność*, Wrocław–Kraków 1980.
- Łabędź K., *Dyskurs nad pojęciem kultury politycznej w polskiej literaturze naukowej*, [w:] *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, red. A. Sarnecki SJ, Kraków 2016.
- Łabędź K., *Koncepcje kultury politycznej w polskiej politologii*, [w:] *Politologia teoretyczna w Polsce. Bilans 50-lecia. Wybrane zagadnienia*, red. Z. Blok, A. Stelmach, Poznań 2023.
- Łabędź K., *Proces kształtowania się demokratycznej kultury politycznej*, „Polityka i Społeczeństwo” 2006, nr 3.
- Majchrowski J.M., *Marek Feliks Sobolewski (1925-1983)*, [w:] *Jubileuszowa Księga Nauk Politycznych. Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. A. Zięba, Kraków 2015.
- Markiewicz W., *Kultura polityczna a rozwój społeczny*, [w:] *Marksizm i procesy rozwoju społecznego*, red. W. Wesołowski, Warszawa 1979.
- Markiewicz W., *Kultura polityczna jako przedmiot badań naukowych*, „Kultura i Społeczeństwo” 1976, nr 4.
- Markiewicz W., *Socjologia a służba społeczna*, Poznań 1972.
- Markiewicz W., *Stan terażniejszy kultury politycznej społeczeństwa polskiego*, [w:] *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, red. K. Górlach, M. Niezgodą, Z. Seręga, Kraków 2004.
- Młyniec E., *Kultura polityczna i jej uwarunkowania*, [w:] *Elementy metodologii nauki o polityce. Rozważania pojęciowe*, red. M. Surmaczyński, Wrocław 1989.
- Nauka o polityce. Podręcznik akademicki*, red. A. Bodnar, Warszawa 1984.
- Nauka o polityce. Podręcznik akademicki*, red. A. Bodnar, Warszawa 1988.
- Nowacki G., *Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia 80”*, Warszawa 1991.
- Nowacki G., *Kultura polityczna pokolenia „Sierpnia 80” (studium teoretyczno-empiryczne o kulturze politycznej pokolenia, które zaczęło się kształtować na początku lat osiemdziesiątych)*, Warszawa 1988.
- Ociepka F., *O ideologicznym zaangażowaniu marksistowskich nauk społecznych*, [w:] *Marksizm i procesy rozwoju społecznego*, red. W. Wesołowski, Warszawa 1979.
- Opalek K., *Pojęcia „kultury” i „stylu” w nauce o polityce i w prawoznawstwie*, Warszawa 1976.
- Perlikowski Ł., Nowakowski P., *Paradygmat badań nad kulturą polityczną w Polsce*, [w:] *Politologia teoretyczna w Polsce. Bilans 50-lecia. Wybrane zagadnienia*, red. Z. Blok, A. Stelmach, Poznań 2023.

- Ryszka F., *Nauka o polityce a jej nauczanie*, Warszawa 1991.
- Ryszka F., *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne*, Warszawa 1988.
- Sobolewski M., *Model socjalistycznej kultury politycznej (próba konceptualizacji tematu)*, [w:] *Z badań nad kulturą polityczną*, red. M. Sobolewski, Warszawa 1977.
- Sobolewski M., *Obywatele w stanie wyjątkowym*, [w:] M. Sobolewski, *Pisma nieznane i rozproszone*, red. K. Chojnicka, M. Jaskólski, Kraków 2003.
- Szczegóło L., *Problemy badań nad kulturą polityczną „schyłkowej” fazy PRL*, [w:] *Meandry modernizacji*, red. D. Bazuń, R. Domke, M. Kwiatkowski, Toruń 2020.
- Śliwa M., *Inspiracje badawcze Profesora Marka Sobolewskiego nad zjawiskiem kryzysu parlamentaryzmu*, [w:] *Prawo konstytucyjne, doktryny polityczne, partie polityczne. Śladami idei Marka Sobolewskiego*, red. J.M. Majchrowski, A. Zięba, Kraków 2015.
- Śliwa M., *Przegląd stanu badań nad kulturą polityczną w Polsce w XX wieku*, [w:] *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, red. A. Sarnecki SJ, Kraków 2016.
- Tysza A., *Antropologiczna i socjologiczna perspektywa badania kultury współczesnej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1981, t. 25, nr 1-2.
- Wiatr J.J., *Socjologia stosunków politycznych*, Warszawa 1977.
- Wiatr J.J., *Społeczeństwo. Wstęp do socjologii systematycznej*, Warszawa 1973.
- Wiśniewski S., *Kultura polityczna. Analiza pojęcia i definicja*, „Nauki Ekonomiczne” 1988, z. 29.
- Woleński J., *Problemy metodologiczne definiowania pojęcia „kultura polityczna”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Nauk Politycznych” 1980, z. 14.
- Sobolewski M., *Wstęp*, [w:] *Z badań nad kulturą polityczną*, red. M. Sobolewski, Warszawa 1977.

Małgorzata KUŁAKOWSKA – doktor nauk politycznych, absolwentka politologii oraz socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, adiunkt w Zakładzie Teorii i Metodologii Polityki Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ. Specjalizuje się w zagadnieniach antropologii społeczno-politycznej oraz kwestiach związanych ze społeczeństwem brytyjskim.

Piotr BOROWIEC – doktor habilitowany nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kierownik Zakładu Teorii i Metodologii Polityki w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ. Redaktor naczelny rocznika „Teoria Polityki”. Specjalizuje się w metodologii i teorii polityki oraz badaniach współczesnej polskiej polityki.